

PP. 1-46

706 (43)

JUN 14 1945

F. Vilakazi

K13/21

(1)

Izibongo zebasi.

1. Po! Po! Po!

Wew! Wew! Wew!

Hamba bazabaza,

Hamba nibambathini,

Hamba bungane longwago. inv.

Mbizimbewe yehlekeni. 18 pp.

Unkhosi kwanina uMkhabela, f1-14-0

Indumanduma,

Eduma elizweni.

2. Idume phuzulu ebabanango,

yaduma phansi kwe nhlazatshi,

Yaduma ngombongo yehla emtini
kwasungu intethu eluhlaza.

Mbinbinti i-i nyathela wile,

Siyahamba mufanombungu.

Imali eyababungu,

Imali eyendlela;

Sala befika;

Sala nomafa.

3. Kutuluzo nomahuhuluzo,

usimbi yabelungu,

bathathu ichambi rabo,

Miscellaneous
data about
birds,
flora, fruits,
calendar

K13/21

(2) Ubagoga ugwayi ngamaphepha,
 Ulayise khona le,
 kwa nyilikazi,
 kwandengaziyaduma,
 Wayenza indaka Jiba.

4. Hamba sisusimankumbi,
 Busunambadi ngokuthatha,
 Izingane zabantu.
 Hamba nyonikajiphumuli,
 ndlela kazigedwa.
 Phumusa abantu amaphika,
 bengazange kahubone
 uhuhamba, bendlini,
 behamba ngizinge,
 behamba sehlezi.

5. Ngingamuka iminyovu nezinyosi,
 zimulume zimfaka elwandle.
 Angase akochi abelungu
 Abasibonisa uhuhamba sehlezi.

6. Nivuziwile lowombongo
 wendlovu ebomvu,
 Ebonga ubusuku nemini,
 ngamula amahlange nezifunda,

3 K13/21 706

- (3) Igcakela emageleni,
Iqhambuke emadlobeni ngombongo,
yaze yayokhwela phuzulu emagqamaneni
7. Ningayingandi,
Ayidli mabele,
Ephuya ubisi kwazi melika,
Ingola yombilo,
Ingola yondya,
Phuma ehlazeni ngabayembu,
nawo Gogiphepha wohlalahala,
Waza ulandele,
Phuma ezimobeni Masoviyiza,
bayakubiza emabilidini.
8. Hamba mathutha ekuyelela,
ngodi kawuzwale,
Hamba naimba yase Ngilandi,
Hamba nhlabana utshalantshala,
Thulubeza nkalankala,
mathumba ukhandempemvu,
Waye wamulahla kanozididli,
Ezintabeni ezimkhlophe,
Ingcugce yasala igugela ezinsisheni,
Hamba mbizimbele.

4

706 K13/21

(14) Inlambathow, bazabaza,
Ungane lonqwaga.

Iinyoni

(Uve) henyoni uzimpaphe ezindle ka
khulu. Kuze kuthi una abantu bejiso
sha inelukakhathala ingumel izimpa
phe zayo zesisila ngoba iyazi ukuthi
izingelwa ipe kufunwa zona. Izimpaphe
zihlonywa ezicweni zamakhosi.

(Iqwalagwala) izimpaphe zamaphiko abo
zazihlonywa ngabanumzane kuphela.

(Inkankane) ungala walo welapha
abantu abaphelwe ungala.

(Isakabuli) izimpaphe zalo zenziwa
izidodlo ezifakwa ezintombi ekhanda
na igcaga - nonyeni usina ngazo lezi
zimpaphe na ezigcelwa.

(Isiphungumangali) henyoni inophondo
ekhanda; ihlala ingekuya. Abafana u-
na belahlekelwe izinkomo babebuya ku-
yona.

(Uzavolo) henyoni izinyanga ziyayifuna
kakhulu ukwelapha ngayo, inhluziyo yayo.

(5)

Ihumaniswa emahlathi amakhulu
inipela.

(Umenzela) lenyoni ifumaniswa emva
zaphozini. Iphelisa ikhanda njalo
ingathi iyozela. Ayidliwa abafana i
dliwa izalukazi kiphela.

(Ihlokhloko) Amanhlokhloko ahamba
ngamaringi. Ijinyanga zelapha nga
wo ufufunyane kanti futli abo
ntu baloyana ngalo.

(Ilanda) lenyoni inosizo olukhulu
ngokudla umkhaya ejinkweni. No
kulumeni uyagazisa lenyoni ngoku
dla umkhaya.

(Igola) lenyoni iphila ngokudla ezi
nye izinyoni. Iindaba ikwile esibayoni
ibika ukuthi izinkomo zizawo
kwelwazonke.

(Ingomfi). kena inyoni yamasoka
umva ivike phambikwako yaziya
isho ukuthi indlela yakho yindle,
uzophumelela. Ibhujiso zayo yalo iwo
muthi wokuphonsa izintombi.

(6)

6

706 K13/21

(Umvenwe) lenyoni ithanda ukukhala
la ekhaya nase zibayeni. Iyabingelela
na. Inesisila esinyakaza njalo.

(Umkombose) lenyoni ifana namajuba
kwa kodwa yona incane kunajuba.
kwanise ukufumaniswa emabaleneni
njengo mvenwe.

(Urradidwazibunu) lenyoni uma icula
thi madidwazibunu. Ifumaniswa e
matsheni, incane.

(Uthekwane) uthekwane inyoni yezulu
umra endize wadabula ekhaya u
bika izulu. Nesibangofuthi uyasibi
ka uthekwane umra ehlale phezukwe
ndlu.

(Umvinyane) lenyoni ingangongcede
ehlala emthatheni emiphileni. Iyavika
kakulu umra abafana bezingela a
kulula ukuyishaya ngesagile. Iyashushu
a ukudinwa. Inesisila eside.

(Ungogo) lenyoni ingange sagwaca. Uyi
kwayi ukhondiza kakulu, ikwayi u
kushosha phansi, icasho othamanini.

(7)

7

706

K13/21

(Isagwaca) henyoni injengo ngogo ayi
kwazi ukundiza kakhulu ihwazi
ukushosha phansi nokucasha othamini
ni ikupandile kakhulu impela.

(Ungcede) henyoni incane kunazonyaka
izinyoni, futhi ukhuluphe ngapheswe
kwezinye. kulela ngathi yayo ibhe phezu
spindle ukucasha othamini.

(Igedeji) henyoni ngango ngedeji yona
imnyama. Igedeji linomlomo obonon
londoda. Ubafana bayalikhululeka kalisto
ye selilele unalizalele.

(Isikhulubulu) henyoni iyalaliwa nayo
njenge (gedeji) ishaywe. Ifana nengomfi
kodiwa yona incane.

(Inyakejake) henyoni ifumaniswa othamini
ni obukhulu. Iyakwazi ukucasha othamini
ni, ayikwazi ukundiza kakhulu. Yinku
lu kunosagwaca.

(Itihoye) izinyanga ziloya ngalo, kanti
futhi zelapha ngalo ufupunyane. Ledhina
iyalikhazi. henyoni ifumaniswa e
magcheni.

- (Iqigane) konyoni ayivamile u
kibonakala itholakala ngesikhathu
sasebusika izinkomo zidla amahlango.
- (Mntoli) konyoni itholakala ezinkangala
inesigovano enkloko sibonow. Inkhlopha
ngaphansi.
- (Uvinceli) konyoni itholakala izinkanga
la ifane nengongi kodwa yona ayina
so isifuba sibonow.
- (Isigwe) konyoni abantú baloyana ngay
yo. Isigwe somfazi sijengamfyané e
sendoda sibonow izinyanga zelapha
sona ukuba sivumbe izinyoni zing
dli amabele.
- (Zintaki) zintaki zibamba nesakabuli
zidla amabele.
- (Uhele) konyoni idla amachwane
ezinkushe kanti nezinye izinyoni
izazi idla.
- (Isikhova) konyoni ilala emini idla
amagudwane ebusukw. Abantú ba
loyana ngayo. Isikhova zinklobo mbili
Inkovana nesikhova. kweluheni ngokubhala.

(9)

(Igwababa) leziyoni imnyama, idla
 umbila amanye adla namachwane
 nawo awafani, kubona amhlophe i
 zifuba, amanye amnyama. Ubantu
 bathi linchibalo lokwenza umuntu a
 ngaboshwa. Zinyanga zizalipuna ka
 khulu.

(Isema) leziyoni zinkulu zidla u
 mbila, ziyadliwa futhi. Zimntala
 olithuthwa nomhlophe.

(Uwamba) leziyoni zifana namagwa
 yigwayi zidla ungundatshani. Zizo
 sizo. Zikhamba ngomhlambi. Zibona
 kala ehlobo.

(Amagwayigwayi) leziyoni zibona
 kala ebuka, zidla umkhaya ezinko
 weni. ziyadliwa.

(Inangizi) zinkulu leziyoni zidla izi
 nyoka. Zimnyama zibonw ngama
 khanda. Zibika nokuna hwezulu.

(Zindwa) Azivamile ukubonwa zizwa
 kala ngokukhala phezulu. Umayihlala
 zibika ukuthi lizokuna izulu.

(Amahlolamvula) Abonakala ehlobo, ezwakala ekhala phezu kwamaqolobane izulu.

(Zinhonzane) zizalela ezindongeni ziba nahala ehlobo nazo zingangawo, ama hlola iivula.

(Uingothoriya) kuzinyoni zibonakala ehlobo, zidla izintelhe, zinkulu zingangamaseke.

(Ugilonko) kuzinyoni iwentamo ende, nazo ingango ingothoriya. Yona idla izinyoni abona kala ngaloko isikhathi.

(Isolentsheni) kuzinyoni umnyama ihlala emakheni zalela othangweni lwamathe nase zindongeni.

(Uindwoza) kuzinyoni ivamekakhulu ezihlahleni. Zalela ezihlahleni futhi.

(Amavukuthu) amavukuthu afuma niswa emahlathini lapho zalelakhona. Ampunga ngokumnyama kunamajuba. Adla umbila namabele.

(Amajuba) Ungagamavukuthu adlawana bele. Ayafuywa futhi.

(10)

||

706

K13/21

(Ukhosi) konyoni idla amazinyane
nezinkubhu esezinkulu. Amazinyane
ezimbuzi.

(Ingidama) kona uyoni yamakhosi
ayibonwa. Zinyanga zizizingela
emahlathini amanzama lapho kung
kambi nuntu kwelashwa ngayo ama
khosi. Ihlala ngokhloko umlenze ophel
ubeke phezu.

(Inhlava) konyoni ibyelana izinyane
yenzela. yikhona nawo uyoyishiyela
ihhekheba. Ifumaniswa emahlathini
emahlathini lakwande khona izinyosi.

(Ingqungulu) konyoni yayibhlola impi
kwa zulu. Uma ibyazwakala impi
yayiphakwa. konyoni idla umudidiwa
wradoda afileyo. Ingango khozi.

(Umkholwane) konyoni ihlala emal
weni, inombono obonvu iminyama.

(Inkanku) konyoni idla amacimbi shwe
dulelisa ezihlathini. Iminyama imhlophe
ngaphansi namphiko ayo.

(Ufukwe) konyoni ifumaniswa emahlathini
ni. Iminyama zelapho ngayo.

(12)

12

706

K13/21

(Ihwezi) lenyoni ibuhlaza inamchlo abomw ifumaniswa emahlathini ngayo.

(Isomi) lenyoni eluhlaza inezimpikhe eziluhlaza zibomw ekugcineni. Ifumaniswa emahlathini.

(Ithendele) lenyoni ayikwazi ukhundi za hakhulu, ikwazi ukhoshaphansi nokucasha. Ingange tobo rogo lenkulu.

(Unohemvu) lenyoni ithanda emacibini. Izibuka imanzini.

(Ipinigongo) lenyoni inyoni yezulu. Uma liduma et indizela phezu. Ikhala nje ngomntwana zimisa zayo ziyahlobisa izigqobweni zamakhosi. Zinyanga zelapha ngayo.

(Inwenpe) lenyoni itholakala emahlathini. Abantu bayayibamba bathakathe ngayo.

(Imdlambisa) lenyoni idla izimbisa namxogo ezinkukhu namagundwane. Ifumaniswa emahlathini.

(Sihuthwa) lenyoni idla amagundwane nje ngebi khona.

(13)

13

706 K13/21

(Incunco) konyoni iluhlaza ingzinsiba
ezinjengeze pigogo. kinsizwa zihloba ngaga
ngintombi. (Zibongozayo)

Incunco ephiza kwezinde ijiziba

Ingaphuzwa kumpitisa igundeka umitomo
Nongwenzwa wamanzi.

(Umbalane) kinyoni zidla kahhulu
amabele. zifumaniswa zinkangala.

(Zibongozayo) Akhumbale intilintili,

Akhumbale intilintili,

ngidle hlamba lunye

inhlayiya yami yathi tikili.

(Umbangaghuwa) konyoni ikhala ebuse
ku. kinyanga nabathakathu balayo
ngayo.

(Ibulwane) konyoni injenge gundane, i
diza ebuseka.

(Umbangwane) konyoni inyoni yaba
thakathu nezinyanga ifumaniswa ema
hlanzeni.

(Udoye) konyoni idla izinyoka, ingang
ngilonko, inentamo ende.

(Ujojoka) konyoni injenge sakabuli. zi

(14)

mphephe zayo zenza izigqoza zezu
usizwa nezintombi. henyoni imnyama
ifumaniswa emahlazeni.

(Impangele) hena inyoni efuywa inopho
no enkloko. Inamajubana amakhulu
ayikwazi ukhondiza kakhulu.

(Isigophanithu) henyoni ifumaniswa
emahlathini itla imithu. umbala
wayo injenge gola.

(Umkhoyile) henyoni ubonakala kuphela
ukhethwasa kwelobho.

(Inge) henyoni inosizo ngoba idlazoke
izinto ezifileyo njengamahashi nezintombi
nabantu. Into nomna ingakapi amanye
ashaya izimphephe iziyo.

(Intingirano) henyoni ifana noqilongo
inintambo ende idla izinyoka. Inesisi
la esinjenge seghude. Inezisiba ezin-
le.

(Indlazi) Indlazi inyoni enesisi la eside
kimphephe zayo zihloba ngayo nezi
usizwa nezintombi.

(Umtshivoo) henyoni inesisi la eside kakhulu.

(19)

15

706 K13/21

ngayo. Zimpaphe zayo zihlobo izi
usizwa nezintombi kurasezivumile.
lile. Utala emini wona udla amagudane.

(Iphothwe) konyoni ifumaniswa emahlanyeni inesigqovana ekhanda.

(Isikhwehle) konyoni ifumaniswa emahlathini kama nekhedele yona kodwa iyakwazi ukundiza

(Anozalizingwenya) konyoni kivelele ubala kuthwa (ugiloko) kivelele ngansi kuthwa unozalizingwenya. konyoni idla izinyoka.

(Iboloni) konyoni ifumaniswa emahlanyeni. Zinsizwa zelapha na ngayo umazifuna ubulawu.

(Inwincwi) konyoni incane enomlomo omude, ikhanda emacibini.

(Intiyane) konyoni ezincane ezihamba naba umshungu. Umazakhele zakha izindlu ezimbili, eyendoda nomfazi ngaphansi kweyendoda.

(Intengu) konyoni enolakha ihlala emahlanyeni yehlula ukhosi ngokulwa kanti inephe.

(16)

16

706 K13/21

- (Igomongo) henyoni ithi uma chanda
ithi ntinini, bese ithi gobongo ngekha
nda ihlabephansi ngomlomo, kande
ivuse ikhanda futi.
- (Ihlalanyathi) henyoni ibonvu
ngomlomo. zidla umkhaja ezinko
neni. Emuzumba wazo ilithuthuva.
- (Umwube) henyoni idla amabele
ifana nesakapuli inkhopho enaphikwa
ni inesisila eside. Izinyanga zihlo
ba ngezinsika zayo.
- (Uphuzukombono) henyoni ibika
ukuthwasa kwehlobo, ithiner ama
khorikazi ukuthi ihlobo lethwese
phuzukombono.
- (Isibeli) henyoni ifumaniswa e
mahlanzeni. Ithi uma ihlala
ithi ngafelwa ababa nomama
inkhuzo yami intindododo.
- (Umrathibethebeni) henyoni inzengo
hele. Umaliduma ivama ukhwa
ihlala ezinkangala.
- (Intenjane) henyoni ilala emini. Izwaka

(17) la ikhala ekusukw. Iyezela njalo
ifano nonenzela yena ewezela njalo.
(Umnywileli) lenyoni yona incane wa
na ukufumaniswa ehlatheni. Edla
amabele.

(Umaphiyana) lenyoni incisila eside
ifumaniswa emahlathini amna
khulu.

(Ipepe) lenyoni ineziwi elinmandi loku
khala nayofutli efumaniswa emna
hlathini amakhulu. Inezimpaphe
ezinkle zokhloba vizinsizwa nezintombi
ama ziya emsidweni.

(Ihlalanyathi) lenyoni zifumaniswa
emahlathini amakhulu lapho ku
vame khona izinyathi. Izinyanga
zelapha ngamafutha ayor ama imu
ntu enehabisa.

(Isixula) lenyoni efumaniswa emahla
thini nase mahlangeni. ayivamile
ukubona kala ihlala ngokucasha.

(Edlala lasehlane) lenyoni, inyoni yamanga
efumaniswa emacibini.

(18)

Ubuhle nebadlula.

1. Wo, he! lafa elakithi kwazulu!
Lafa nobuhle balo bonke!
Lafa lasala nobunja!
2. Izwe elenkosi!
Abantu abenkosi!
Izinkomo ezenkosi!
Ukudla okenkosi,
~~bonke abenkosi.~~
3. Jabula wo ngwane,
jabula wo hucuthu,
nina enkadla ngolubala,
wafa zulu nokwakhlo.
yeka kwela kithi!
4. mabutho, mabutho,
namuhini kantina?
khala ukhomo yakwazulu.
ungasoze uyendawo!
kusho aka shaka.
6. yeka shugana!
yeka no letshwayo!

- (19) Yekakuba babazi!
 Yekesanya sona!
 Sephelela shoyeni.
6. Zombomo zayo,
 zodla ukhanyayo,
 zikhukuphele izenkosi
 zondla amabutho ayo.
 Luthi zodla nayo.
7. Amahlathahlathle,
 nokhanyo shubhe.
 ukhanyo ukhanyo,
 amadlets amahlathle,
 nokuphila shubhe.
8. Isimbi yakhandwa
 Amabasa ayabazwa
 neziggiki, neziggoko
 Amacani ayelikwa
 Zinkamba ziyabunjwa
9. Ukudakwa abukho,
 ukugwala abukho,
 Amapulazi nemthetho

(20) Abathakathu abakho, K13/21

Intelo ayikho,

Ukudlela akukho,

Ukuzenzela akukho,

10. Wo, he! kafa elakithi kwazulu!
kafa nobuhle balo bonke,
kafa lasala nobunja!

11. Kwakungenjalo ku Shaka,

kwakungenjalo ku Dingana,

kwakungenjalo ku Mpande,

kwakungenjalo ku Cethwayo,

khala ukhomo ka zulu.

12. Lesayobuya yini iwe lekhosi?

Zesayobuya yini yinkomo zenkosi?

Basayobuya yini abantw bentw?

Lwesayobuya yini eludalana?

13. Wo kafa zulu akwatho,

kwalucula iziziba nezintaba,

wo, he! kafa elakithi kwazulu!

kafa nobuhle balo bonke,

kafa lasala nobunja.

(20)

Utshani.

- (Ugungu) lobutshani bufulala izindlu, benze namagama. Umununtu ezothena inkomo ngale ahlafune bono kugala, ukhuzi ngatholi ubukhuzi bakhe.
- (Iswani) kenza izithwabukhwabuzo kuhlala.
- (Amahlanga) Umahlanga wahha izindlu. Ezweni elisezansi kwa zulu kwa ahlingiswa wahha izindlu. Ukhuzi futshi wenza amagale.
- (Imbayimlanjana) Iphikwa namaku nabo ukhuzi abo imandi.
- (Inoidi) Utshani abukhe kabulu obunonile, bunonisa nezinkomo futshi.
- (Induli) lobutshani benza izithwabuzo kuhlala.
- (Incema) Incema yenza amagama nezithwabuzo futshi.

22

K13/21
706

(22) (Imizi) yabuka izithike zo kugayela
ukhulula.

(Abenolle) kobuthani benza umthala
wenzintombi.

(Shuma) benza amacansi uminyane
yabo yenze izicanelo.

(Encikane) abafana bafundwana
ngayo ukhulabana empini.

(Elala) kobuthani benza amahlu
zo abhwalala, ngimbenge.

(Umthala) zimpende zawo ziya
dliva abafana umabhusile.

(Umsingizane) kobuthani bu
bi kakhulu bageda izinkomo
amazingo kulukhuni. bakha
nda ngabo ngimbenge nemthanyo
lo.

(Umthethi) kobuthani buyahlala
ba-buvamevana ahlakayo.

(Ingongodwane) abafana benza
ngabo izicwabi umabhusile. bufa

23. ngozi ezinkomeni ezingabazi. bu
mila ebusika. Ukuze izinkomo
zingafe nomazi budlile, ziphuziwa
isigasa lesi esingaphansi.

(Incencane) totshani obuwama u
kudlala abafana benze iziswebu
nezintambo zokugibela amathole.

(Umvithi) umvithi wakha izindlu
welukwa izintambo, kandle wakhe
izindlu. nokubopha izintungo, uma
kwenziwa indlu.

(Ucwaziswazi) kobutshani beluka
izintambo zokwakha izindlu, na
maguma.

(Inkompe) kobutshani beluka
izintambo zokwakha izindlu, na
maguma, nokubopha uphahla. Aba
fana benza izintambo zokugibela
amathole.

(Ushashu) kobutshani benza izi
ntambo zokupulela, nokwenga amaguma.

24

706 13/21

24 (Amadlebe) Impande zedlebe ziwin
muthi wamankonyane, undechur
da. Abafana bangweka ngama
hlahla amadlebe.

(Isirama) lobutshani buwumuthi
omkhulu impela una unesolonda
ugaya amacembe awo uwanamche
esolondeni. una uwalekile ubu
doda ugqoba izimpande zawo, uthe
le amanzi ufuthumeze ezinkho besu
uphuza.

(Ababe) komuthi unila ubeni
mava ufana nenomfi.

(Ingongoni) kucenziwa imithanyelo
ngalobutshani.

(Sikhonko) lobutshani beluka izi
ntambo zokufulela izindlu.

(Incobosi) lobutshani beluka izi
thebe namavovo otshwala.

(Unevane) unevane beluka
amacansi nezicaphu ezinkho.

25) (Umtshiki) weluka izintambo zoku
duza izindlu, nokwenza ama
guma.

(Mdlutshani) izimpande zalobutshani
zawumthi wokuhlanya izinsizwa
nezintombi umazifuna ubulawo.

(Abubub) izimpande zalobutshani
zawumthi wokuhlazela ubula
wo izintombi nezinsizwa unqwe
ku chile elinye.

(Shobalenyathi) lobutshani aboku
hlanya kusetshenziswa izimpande
zawo.

(Impungu) lomuthi wokucela ekhaya
kanti futu umuntu uyacathanga
zimpande zawo.

(Semantilo) lomuthi uyasiza impela
umuntu uma eshaye umlilo aca
the ngezimpande zawo. Izinsizwa i
wona muthi zekhipha ngawo in
dina ngokuzigquma ngawo.

26 #13/21 706

(26) (Udelurina) Umuthi awobulawu, nowo
kukhapha ufufunyane. Umuntu w
hlanya ngezimpande zawo.

(Icena) kona umuthi wokubethela
izulu, umuthi futshi wokwelapha i
zinkukhu uma zino phenyane.

(Ikhathayo) kona umuthi wokwelapha
umkhulane. Umila ezihusheni zeji
ntaba. Uma unecala umuthi ugu
quda wona, enzele ukukhathaya isitha
sakhe.

(Inculanucula) kona umuthi wokw
phonsa izintombi. nowo kuzivikela
ecaleni uma uhlanya ngawo. Umu
ntu uyamithetha icala.

(Amagosi) amagosi adliwa ehlobo
ayagabaza, angangabo utshani abona
kala ngokugabaza. Abafana badla izi
mpande zawo.

(Ikhahlasi) lobutshani bunamwa a
hlabaya. Impande iyabo yelapha amazi
nyo. Syadliwa futshi.

(27)

27 K13 | 21 706

(Zimnywane) lobutshani izingane
ziyabukha bungagakaya bese zi
bugaya zikhande utshwala ziplus
Buyadliwa lobutshani.

(Umnyankomo) lobutshani buwana
ukhumba izindaleni izinkomo nam
kashi zibuthanda kabi.

(Amakhungela) lobutshani kubi
bunamwa amancane akhlabayo.

(Umbhoshane) lobutshani kumbiwa
ngayo izimpande bese kuyadhlanzwa
ngayo umakhipha inyongo.

(Intelezi) lobutshani izinyangazanya
ngabo izintelezi zokubethela ekhaya
ukhumbela izulu.

(Umsobo) lobutshani buyadliwa
kudliwa izithela zabo. Abanye ba
khanda u (ink) uqizithelwana zawo
umsobo.

(Ushewu) lobutshani buyingozi e
zimvini. Bunqizithelwana, ethu inga
zidla kakhulu inwase bese iyagu
mba.

28 K13/21 706

(Amgunguluyani) hobutshani banya
dliwa, kudliwa izithelo zabo umase
zivuthiwe. Abafana bayaziolla. Umlana
bumila ezintabeni

(Ubukwebezani) hobutshani buni
la ezintabeni, kunyithelo ezidluwayo
zivuthiwa zibo. Horivu izithelo.

(Imfe yezinyoka) hobutshani buni
ezintabeni, emkhathini wamatshe na
duze nemifuta. Kudliwa yezinyoka.

(Umhlazazani) hobutshani buni
ezintabeni ezindileyo. Uma ihad
noma inkomo ibudlile igagazela uwe
phansi uma iboshelwe.

(Indlolothi) hobutshani kufuneka
izinkomo ziphuziwe, umazingabaz
ngoba uma ibudlile iqagumba, ife
bumila ukusika. Amakhosibazi
enzangawo izintambo zokhuthwala. Uma
kwakhiwa indlu yezintu kuboshwanga
bo uphahla.

(Mshani kamaxovo) hobutshani buni
la emfuleni. Kuluhlaza njalo njena.

(29)

Zinyoka

K13/21

(Indlondlo) Lena inamba esuke isindala
isirophaphe ekhanda. Lenyoka inolaka
elubi impela.

(Inhlwathi) Lenyoka idla izinyamazane
izigimba ziphila ~~hmunu~~ iyamuthande
la impitshize. Amafutha ayo elapha
izinkomo. Amafuthayo anemali eningqo
impela.

(Umoya) Lenyoka nayo ifana nhlwathi
kodwa lona lunam kahunalaka ka
kulimazi.

(Inamba) Kuhlona emnyama elala
emgodini, inolaka ihlakamphile,
kodwa yona yehlulwa uchakide. Aba
ntu bayicupha ngentsofo uma isem-
godini, bayivimbela ngayo itlu iyayi
luma, amazinyo ahamathela enkonfeni
izifo ethe mbe.

(Inamba) Kuhlona enyefuthi inamba
eluhlaza ehla emithini inolaka
kakhulu impela lenyoka.

(Umhlwazimamba) Lenyoka ayinalulaka

30 13/21

706

(30)

vayo ihlala emithini.

(Shobosha) kanyoka inesihlungu
shuk esikhulu impela. Luma ununtu
abole lapho imulumekhona. Uma
futha ayo elapha izinkomo. ziyama
kiselwa ngawo ijengawo uhlathe.

(Inhlanguane) kanyoka yandile ka
khulu izinkomo. Inolaka olo
khulu impela.

(Imfezi) kanyoka ivame kwelase
mahlanyeni nasezindaweni yenile
impela. kanyoka iyatshakelana.
ununtu kuvuka ukuso. Welashwa
ngomlaza wokomo.

(Imatshingeyana) inolaka naye
kodwa isihlungu sakhe siyephu
za ukubulala ununtu.

(Ukhokhothi) kanyoka iyafuthela
na. ununtu emputhela ubanezi
londa emzimbeni.

(Umhlangwe) kanyoka ihamba e
busuku ayivavile ukubonwa. U
ma ibonwe kwelashwa impela

(31)

31/13/21 706

ekhaya ngoba kwaziwa ukuthi
inyoka yabathakathi.

(Inkambaphansi) kena inyokwenge
nawo anehl. nayo ayivamsi
le ukubonwa. Inyoka yabathaka
khi nayo. Uma ikhobonwa kuv
suke kukhona umhlolo ovela.
kuyaye kwelashwe ekhaya.

(Inyamanzi) kena inyoka yama
nzi. kinyoka kanyansi biba.

(Inyandzulu) kinyoka kanyansi
laka ayibubwa ngoba yilona
dlozi le. Uma ibonwe ekhaya
kuyathobozwa ngoba kusuke ku
zvela imhlaba.

(Umpetwane) kinyoka ifumanis-
wa ezinkangala ayipali ulaka olu
khulu. Iyakhiflana.

(Umdlume) kinyoka inolaka nayo
futthi. Ifumaniswa ezinkangala,
nase mahlaneni. Iyakhiflana
nayo futthi.

(Umdlambiba) kinyoka ifumaniswa

(32)

32413/21 706

Ezizintabeni. Iphila ngokudla izi-
mbila. Ayinalakhi.

(Inhlanguano) kenzeka iwarne ezinko-
ngala. Inolaka impela. Eyakhifetana.

(Intombi) kenzeka ifumaniswa emi-
hlangeni, zindaweni ezincinane, ilande
lana nezinyamazane ngoba iphila
ngazo.

(Umkhuzi) kena inyoka yanadlazi,
injenge nyandazulu, kayinalo ulaka
lula ifike ekhaya kuyenamwa ngo-
ba yidlazi. Kuhlalibwe futu.

(Uminunqu) kenzeka kayibonwa um-
iveli ekhaya kusuka kakhona u-
mhlola ozvela. Ithi ingabonwa kubizwe
inyanga izokwe lapha ekhaya.

(Insoze) kenzeka inolaka, umbala wayo
ubomvu. Ifumaniswa emahlangeni.

(Iimbela) kena inyoka enkulu cha-
mba nezulu. Umakwe ndlule yona
izulu kiyagoba, kulinaze impela. Ibla-
la ezizibeni ezinkulu.

(Inyoka yabafazi) kenzeka incane ayinayo
ingozi.

(33) Indlu yesizulu nokubizwa kwezi
ndawozayo: (Zikili): Indlu yakwa
zulu inezinhlangathi ezimbili. Isilili
somfazi nesilili sendoda. Isilili
somfazi singasandleni sokundlele
esendoda ngasandleni sokudla
umfazi akahlali esilini sendo
da. kanti futhi indoda ayihlali
neze esilini somfazi. Kodwa
indoda uma ifuna utlo iyaya
esilini sowesifazane. (Ithombe)
kendawo engasilini sowesifazane
yelapho kuboshelwa khona inhony
ane. (Umsele) kendawo isemamo
ngesilini sendoda yelapho
kuhlala amagula khona.
(Ungulugulu) kendawo iphakathi
honyango neziko abantu kaba
vanusile ukuhlala kulendawo ngo
ba ishungeneri nala kuvama.
ukuhamba khona abantu abo
ngabona abomkhaya. (Isiphando) kenda
wo isenla nesilili sendoda yi

(34)

34 K13/21 706

lapho kuhlala khona imkhonto
nazo zonke izhlanu zendoda.

(Amathamo) hezindawo zingaphandle
kwendlu magondana nezilili.

(Ziko) lendawo iphakathi nendlu
iphakwe izilili yilapho kubaswa
khona umbiso nalapho kuphekwa
khona ukudla.

(Ufundo) lendawo ingaphandle kwe
ndlu magondana nonwano. Izi
hambi azifanele ukuba ziphumele ku
lendawo ngoba yilapho kungcondla
khona abathakathi.

(Sithumbanja) lendawo ingaphandle
kumnyango edizane namacala onna
bili omnyango kuthiwa isithumba
nja ngoba yilapho izimpisi zazi
na khona ukuzo zithumbe izi
nja unna ziphuma ezindlini.

(Khotamo) lendawo ingaphakathi klio
nyango. Izihambi azivunyelwe neze
ukhoshwa utshani kulendawo ngoba
bungase buthakwe ngemithi embi.

(35)

35/13/21 706

yokubulala umkhaya wonhane.

(Umgibe) Indawo eyenziwa ngobu
khulu ubunono enkla nezilili, ukw
ze kuphanyikwe izimpahla.

(Uthala) yakhiwe phuzulu emsamo
yilapho kubekwa khona ukudla
okuseleyo umkhulu dliwa.

(Othandane) lendawo khona kuzo
mbili izilili ezingineni kwendlu. U
ma izilili liduma abantu bakhosela
khona bangasondele ezikhlo. Nezingane
akuswele zsondele eziko zohoshelala
othandane uma zihleli nabadala
endbini. Osondele eziko okwezelayo u
milo.

(Umlindaziko) lendawo ingaseziko
ukhaya emnyango. Abantwana abo
vunyelwe ikhulala kulendawo ngo
ba abasoze bakhula. Indawo ena
gondana nezinsika engasemnyango
nengenhla kweziko. Umuntu onda
la angahlala yene emlindaziko ayi
owesifazane ngoba lendawo isangamulweni
wezilili.

46 706 Zinsukw zo kuzila zabantu

(36) Umkhando no kweshwana ^{K13/21}

Umkhando umkhuba wakanta
ukudla kwakukhanda uku
ba ijikhona kuzochuma kube ku
ningi. Nangempela kwakivada
ukudla kanti kulinywa ngemi
khono. Ukudlafutshi kwakw
fakwa emigatini zibayoni ku
yizona zilulu. Kwakukhanda
a kanyana kwakubizwa mya
nga ukuba izokhanda amaso
nu unia schuunivoc ena
siminikwasuka konke uku
dla. Ukudla kwaku khanda
a ngomntu omnyama wa
yebulawa bechuthathwa ama
futsha alawo mntu kukha
ndive ngawo. Kwakungabula
wa wa umnyama kwaku
bulawa umfokazana njena
uma efumaniwe ehlani.
Kwakhuphuma amadoda a
zungele umntu ozobulawa

(37) Kuthi noma kade kuphuzwa
 utshwala koinunye umuzi se
 kuzobekwa umfokazane ozokaw
 ba yedwa ebucuku noma emini
 uma kumegodi ezisithela ba
 wumele khona bamubulala
 umuntu wayethi - angabulawa
 bamucwaye unafutha akhe ku
 thi isidumbu sakhe sonke ba
 simbele noma basifihle ehla
 thini. Sekuzobizwa inyanga
 inikwe word amacwayo lawo
 ekhanda ngawo iyivakuse nini
 thi yayo. Ithola lenyanga kwa
 kuba yinkomo. Yungako inyanga
 nga kwakungabantu abanothi
 ti abadumileyo kunabanye a
 bantu. Abafokazana bona
 babe hlangua babe baningi
 ukuthi ukhuzo bathole inyanga
 ezokhanda. Inyanga yayikha
 nda wonke lawo muzi bese
 ithola inkomo ihambe.

(38) Lenkomo yokukhanda ibi
phuma ngalelo langa inga
bi yobuolideu, ifane neyo ku
bethela ephuma ngalelo langa
a futhi.

Kuzakuthi umkhando una
sewenziwe ukunye izimbulungu
na, kube yeliso naye ibe
neyayo indlela izimbulungu
yayifakwa embewini. Yonke
imbawu yayibanganiswa nayo
imbulungane kande ukuba
khathe, iyobwayela ema
simini.

Kuzakuthi una ukudla
ekumilile emasimini ku
khathe, izinyamazane ziyo
kushungisele emasimini. Kwa
kuye kuthi insing'uma ise
dize kwesitshizwe ingachumi
yona ishone. Kuzakuthi oba
bafakwa ezintangeni kuhlwa
yelwe kanye nazo ukhuzelane.

(39) Inyanga lena yayungabizwa
 ninyaka yonke. kwakunye
 kuthi uma insinw ingase
 nako ukudla ibizwekinye
 nga ukuzokhanda.

Ukweshwana ukudla oku
 khaidweyo kinyagubisa nxa
 kudliwa ngu mntu angamanga
 nga. ~~ndabizwa~~ namanzima ku
 senjale. Ukweshwana hona
 kinyagaba ezimbili. Okunye
 kwakwenzisa yinkosi mntu
 kwana kudlalwa umkhosi,
 okunye kwaziwa emakhaya
 okwenkosi kwakwesabeka
 hakhulu impela kwakuthu
 nywa abantu bayazungela
 indoda emnyama yezizwe.
 Ibuleke kubuywe nayo iphele
 le ingabonaze ichuywa. Ibisi
 yafihlwa ingabonwa abantu
 kube yisifuba senkosi nezina
 kuzayo nezithunjiwa leyo.

(40) Umasekudlalwa kwakubekwa
 thwana amabutho onke ezwe.
 Amabutho lana ayenikwa i
 nkizi emnyama yenhono ku
 thiwo awajibulale ngezandla
 angasebenzisi umkhonto. Ku
 kuthi izinsizwa ziziphule i
 ntambo, kodwa ezinye zisale
 nayo khona lapho zifo. Kuwa
 kuthi ingapha zihlale esubaye
 ni zibudlele ukuphiwa inga
 ma seyoswe. Zazigeda ukuya
 hlinza kugala.

Kwakunye kuthi izincku
 nezinduna zibase umlilo om
 khulu wokhosa. Besizyibenga
 kanye neyomuntu lowo obule
 we yoswe. Kuthi ingavuthwa
 esiwo emabuthweni ukuyidla
 yayigala ngokwlashwa yombili
 eyenhono neyomuntu. Isiyadli
 wa yonke neyomuntu, iurke
 isifana ngoba isihile umlilo.

(41) Ukudliwa kwalenjama u
kulumisana yendkisiwe njalo.
yayingagotshwa. Una cedli
le abantso asazogya nany
na.

Okwasemakhaya kona kwa
kwenjwa nganye indlela sekw
vuthwe ukudla emasimini
sekuzodliwa ukudla okusha.
Imizana emincane yona yay
hlangana, emikhulu yayiba
ngayodwa yona. Kokukwalwa
nzilwa ukuba abantu banga
rege amadolo nxa sebedla ukudla
okusha. Oyenamintu owayegala
ukushwana inkosi besukulande
la bonke abantu.

ngelanga lokushwana kw
khiwa inye, namabese nana
selwa, afakwe embeni ekuhlw
asutshwe nozanhlani kuphekwe
hanye hanye konke. Njasekwa
thiwe, kugale umzimwane wa

42

K13/21
706

(42) wovomuzi achaphune ukhidla
ngesinye isandla. nozankheleni ngesi
nye, ashaye ngako amadolo
amabili ethi: ^{do, qina; do, qina}
ashaye nasizindolwananeni zom-
bili nasenagcheleni esho kona
loko. khwenzanyo lokw. ngalo
ngokubakula inkovw ijako
ngezandla. wasekhifa ngayo
amalunga akhewonke.

kuzakuthi unwa komunye
ne kuzo inkosibazi, unwa e
maningqi kaze kuphelelwa
kade kuzo izingane ngemwa
nongekho ekhaya uyabekelwa
aze afike naye.

izinsuku zokubala:
ukubala kwabantu babe
thatra izinduku bazigophe
yonke imihla. njalo ntambama
sebekuya emsebenzini, ukuzo
bazazi izinsuku zabo ukuthu
mahjena sezizingaka.

43

K13/21

706

(43) *na besifazane abakhulelwe babe nyanjalo. bonake abesifazane babegopha uthungo. kwendle njalo ekupheleni kwenyanga; ekufeni hwayo.*

Phela abantu babengenawo amagama ezinsuku nyangama mhlanjana. Ito ababe yazi u kuthi izola, kuthangi, namhla, kusasa, ngomntsininnye, kuphela amabizo eyanganga ayebadida kakhulu impela.

Umyaka wawungala ekwethwase ni kwelobo uze uphela ekupheleni kobusika. Zinsuku zoku phumula nyenge sonto nonngq' belo kwakuthwa ezimnyama. kwakuya kuthu uma inyanga iphela kube khona usukhi olulodwa engabonwa ngalo, eku kuthi kusa ngakusasa ibe i khwasa, entsha, ngalo ukubonakala. kelo suku inyanga engabona

44) kalanga ngalo lukhulu ngokun-
 thi Shinyama. Kwakuba
 usuku olukhulu lokuzila.
 Intombi eyogana yayingalokothi
 iphume ngalo, ngoba nedlela
 yayo iyoba shinyama, nomendo
 ungayobhumi. Impi yayinga
 phumi ngalolo suku Shiny-
 ama, una iyoblasela ngoba iyo
 kwelulwa. Umuntu awaye
 suke ezohamba waye ngaphu-
 mi ngalolu suku Shinyama.
 Ekhaya, ngoba nedlela yakhe
 yoba shinyama. Kwakubonakala
 a kungagalwa ushenzi ngalolu
 suku.

Eziye izinsuku zokuzila
 ezangamhla kufive. Una ku-
 fe umuntu izihlobo zakhe zazi-
 zila ngisho nomncane unseke
 nzi kuzo kuphela unsi ku ezi-
 ntathu. Una emkhulu ofileyo
 kuphela noma zihlanu.

(45) Ngokhathu sokufa umuntu
 bekuyekwa wonke umsebenzi
 awenziwayo. Kibuywe nase ma-
 sumini unashuzwakela ukw-
 thi schiphoniwe. Noku shula
 ndelayo usukhwanakhubalo.
 Anakhubalo ayedliwa aban-
 zabo. Zihlaba ezikude zazihe-
 sha zazizwe. Kuzakuthi zona
 zizile ngomku lokuthola unu-
 biko, ngokhona noma schwandla
 la izinyanga eziningi bayo
 zila unakhubala umbiko. U-
 muntu awangakwenzi lokw-
 waywecela yingozi abuyawe
 naye nto emane ebungafanele
 ukumhlazisa. Awesifazane
 efelwe yindoda ibegunda isi-
 cholo, abhaleke ischwabasa-
 khe, abhale angagani kuze
 kuphele iminyaka emithathu.
 Uma kuindoda efelwe umfazi
 izakuzila izinyanga eziphapha.

46

K13/21
706

46*

(46) Alunye usukw lokuzila olwa
 nhlw izulu livisile. ngisho livise
 into encane kuzakuthi abantw a
 bakhe lapho kubonakale khona
 isichotho bangayi emasimini,
 ukuyolima, nokuyohlakula.
 Uma livisile kuhlonishwa unwe
 benzi wasemagadini ekhize. luga
 phindi izulu livise. Umfeloazi
 akakhumbi izila ngesikhathi
 kungakavunwa. Uma kungenze
 ka izulu lingawisa.

Ukuzila kwenziwa ngezigo
 di. nomakhefo umuntu uma
 kufe induna kuzila isifunda
 sayosonke nezibozayo. Uma
 kufe inkosi kuzila bonke a
 bantw. Erd. S. 706.